

- ³³ Бойко. І. Католицько-православний діалог у сучасній Україні / І. Бойко // Мандрівець. – 2006. – № 6. – С. 8 – 13.
- ³⁴ Межконфессиональные конфликты в Украине / Интервью с начальником отдела по надзору за исполнением законов о межнациональных, межконфессиональных отношениях и миграции // Независимость. – 1998. – 12 августа.
- ³⁵ Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни... – С.125.
- ³⁶ Бойко І. Католицько-православний діалог.. С. 8–13.
- ³⁷ Прес-реліз засідання Священного Синоду та Собору єпископів Української Православної церкви від 22 січня 2001 року. – К., 2001. – С. 1 – 2.
- ³⁸ Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // Информационный бюллетень. Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата. Специальный выпуск. – 2000. – №8. – 178 с.
- ³⁹ Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах // Людина і світ. – 1997. – С. 25 – 26.
- ⁴⁰ Еленский В. Православно-греко-католический конфликт...

SUMMARY

Roman Boyko

The problems of relations between the Ukrainian Greek Catholic Church and the Church of Orthodoxy in the late 1980-1990^s

The basic aspects of the interaction the Ukrainian Greek Catholic Church with the Orthodox churches in Galicia in the late 1980^s - in the 1990^s was investigated.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, the Ukrainian Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church Kiev Patriarchate, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church.

Олександр ЛАХНО

Самвидав Спілки Церков Євангельських християн-баптистів

Розглядається видавнича діяльність громад віруючих-прибічників Ради Церков ЄХБ на території радянської України в післявоєнний період. Аналізуються випадки репресій із боку державних органів влади проти ініціаторів нелегального релігійного друку.

Ключові слова: Євангельські християни-баптисти (ЄХБ), опозиція, видавництво, друк, репресії, самвидав.

Видавнича справа в СРСР була державною монополією. Засоби масової інформації виконували роль рупорів партійної ідеології та пропаганди. Спеціалізовані видання у будь-якій сфері людського буття повинні були бути обов'язково зареєстровані у відповідних органах з постійним цензурним контролем. Навіть офіційне конфесійне видання Євангельських християн-баптистів (далі ЄХБ) журнал «Братський вісник» містив на своїх сторінках прокомуністичні ідеологічні матеріали.

Дехто може стверджувати, що іншого шляху й бути не могло: або періодичне видання підтримує політику партії та прославляє радянський уряд і, відповідно, виходить у світ офіційно, або ж не існує взагалі. Однак частина невдоволених віруючих знайшла вихід із такої ситуації. Це – підпільний друк, нелегальні редакції та приховані друкарні. Ті віруючі євангельсько-баптистського спрямування, які не погоджувалися на співпрацю церкви з атеїстичною державою, відкрили явище релігійного самвидаву, яке добряче дошкуляло радянським органам влади. Шляхом постійної самоосвіти, невтомної праці та неоціненної допомоги з-за кордону віруючим-прибічникам Ради Церков ЄХБ (далі РЦ ЄХБ) удалося створити власне нелегальне видавництво «Християнин». З його допомогою так звані нелегальні громади віруючих євангельсько-баптистського віровчення мали можливість отримувати актуальну інформацію про стан справ у катакомбній церкві (мається на увазі Спілка Церков ЄХБ) (далі СЦ ЄХБ), щодо діяльності державних органів, спрямованої супроти релігійних організацій і про долю окремих осіб, вірних своїм переконанням. Цьому безпосередньо сприяли випуски своєрідної конфесійної газети «Братський листок», духовно-настановчого журналу «Вісник спасіння (істини)», часопису «Бюлетень Ради родичів в'язнів ЄХБ», інших періодичних видань і релігійної літератури культового призначення.

Оскільки основними джерелами до вивчення будь-якої підпільної діяльності є друківані та рукописні матеріали нелегального походження, то робимо висновок про потребу аналізу видавничої діяльності СЦ ЄХБ як прояву її опозиційності до Всесоюзної Ради ЄХБ (далі ВР ЄХБ) й атеїстичної держави. Актуальністю такого дослідження обумовлені завдання даної публікації. Вони зводяться до аналізу передумов і причин виникнення релігійного самвидаву, його організаційного становлення, свого розвитку та поширення, реакції державних органів влади у відповідь. Необхідно встановити

взаємозв'язок між активізацією діяльності підпільників і посиленням репресивних заходів радянської держави щодо віруючих СЦ ЄХБ.

Проблема підпільного релігійного друку в Радянському Союзі аналізувалася ще радянськими дослідниками. Звісно, що їх праці гостро критикують і засуджують будь-які прояви «злочинної» антирадянської діяльності у формі нелегального книго- та брошуродрукування незареєстрованими громадами віруючих ЄХБ. Такий ідеологічний стереотип (звісно, не без долі правди) відображений у доробках О. Антонова та О. Соломки¹, В. Арестова², котрі націлені на «розвінчання антигромадської діяльності баптистів-розкольників». На жаль, окрім оцінки нелегального друку та окремо взятих фактів вилучення матеріалів для технічного друкування у віруючих цілісної картини наукового розгляду явища релігійного самвидаву радянська історіографія нам не пропонує.

У пострадянській період з'явилися лише окремі спроби проаналізувати значення підпільного тиражування опозиційних релігійних видань. Це напрацювання Л. Алексєєвої³, Ю. Вільхового⁴, Ю. Данилюка та О. Бажана⁵, конфесійних дослідників В. Заватської та Ю. Крючкова⁶. Але їх публікації, як правило, не мають за мету показувати підпільну видавничу діяльність СЦ ЄХБ.

Тому у великій нагоді авторові стали архівні матеріали, які в основному знаходяться за межами України. Значна кількість таких документів зберігається в науковому Архіві «Відкритого суспільства» Європейського університету (Будапешт, Угорщина) та архіві Міжнародного науково-просвітницького центру «Меморіал» (Москва, Російська Федерація). Частина матеріалів, пов'язаних із нелегальним видавництвом СЦ ЄХБ «Християнин», була запозичена з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. До них, як правило, належать інформаційні матеріали РЦ ЄХБ і Ради родичів в'язнів ЄХБ (далі РРВ ЄХБ), пов'язані з описом обшуків і арештів віруючих, запідозрених у причетності до підпільного видавництва «Християнин».

Початок самвидаву релігійних общин ЄХБ відноситься ще до 1960 року, коли «Ініціативна група зі скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ» почала поширювати серед релігійних громад свої звернення шляхом використання друкарської машинки чи гектографа. Ініціативна група розпочала видавати «Братський листок» з інформацією про свою діяльність і зі зверненнями до одновірців на релігійні і суспільні теми. Уже з 1964 року листок почав виходити

регулярно (один раз на місяць) як інформаційний орган РЦ ЄХБ. А на рік раніше (у 1963 році) почав виходити духовно-настановчий журнал опозиційних віруючих ЄХБ «Вісник спасіння» (з 1976 року його назву змінено на «Вісник істини»)⁷.

З 1964 року також почали виходити «Надзвичайні повідомлення» Ради родичів в'язнів ЄХБ (далі – РРВ ЄХБ), які з 1971 року були реформовані у щомісячник «Бюлетень Ради родичів в'язнів ЄХБ»⁸.

З 1974 року Бюлетень почав з'являтися не частіше одного випуску на два місяці. У перші роки видання він налічував від 25 до 80 сторінок інформаційних матеріалів, причому спочатку текст був рукописним, а потім оригінал розмножувався на гектографі (способом так званої «синьки»). Крім того, кожен номер неодноразово переписувався віруючими від руки. Дещо пізніше більшість матеріалів друкувалася на друкарській машинці, але копіювання (розмноження) залишалося серйозною проблемою.

Майже всі випуски Бюлетеня, Вісника та Листка вдалося передати на Захід з метою інформування світової громадськості зі становищем віруючих ЄХБ у Радянському Союзі. Вони стали безцінним і майже єдиним джерелом інформації з історії реформаційного руху серед віруючих євангельсько-баптистського спрямування, оскільки на теренах СРСР уся вилучена релігійна література підлягала знищенню⁹.

Але незважаючи на переслідування каральними органами, рукописна та нелегально надрукована чи ввезена до СРСР релігійна література мала неабиякий попит і, відповідно, значний обіг серед віруючих.

Про кількість та поширення нелегальної літератури серед віруючих-прибічників РЦ ЄХБ свідчить приклад Львівської області. Тут 10 січня 1968 року владними органами була проведена низка обшуків на квартирах керівників ЄХБ М. Дацька, П. Олійника, Л. Пепловської, В. Петляхи, І. Януш з вилученням великої кількості релігійної літератури¹⁰. Так, у будинку В. Петляхи та І. Януш вилучено понад 20 кг видрукованих на склографі упродовж 1960–1968 років видань РЦ ЄХБ «Братський листок» та «Вісник спасіння», багато різних заяв, відозв, протестів, відкритих листів. Серед останніх: «Звернення Всесоюзнаї наради родичів в'язнів ЄХБ», «Генеральному секретареві ООН від Ради родичів в'язнів ЄХБ», «Надзвичайне звернення Ради родичів в'язнів ЄХБ», «Заява Київської громади ЄХБ» та інші документи. Крім того, були вилучені брошури зі звітами

про судові процеси над керівниками РЦ ЄХБ, література для місіонерської роботи з жінками й дітьми¹¹.

Також на квартирі І. Януш і В. Петляхи було конфісковано друкарську машинку, копіювальний папір, чистий друкарський папір, вісківку, чорнильну хімічну пасту та картон. Згодом було встановлено, що це був підпільний видавничий центр РЦ ЄХБ на Львівщині¹².

Керівники РЦ ЄХБ із 1966 року неодноразово зверталися до різних інстанцій з проханням дозволити надрукувати у державній друкарні 10 тисяч примірників Біблії, 5 тисяч збірок духовних гімнів та іншу літературу, але постійно отримували категоричну відмову. Після кількох таких спроб РЦ ЄХБ почала самостійно розробляти власну видавничу програму. Утворене таємно (в умовах заборони недержавного друку) видавництво отримало назву «Християнин»¹³.

Починаючи з 1971 року у видавництві друкувалася більша частина накладу «Братського листка». З часом тут було розпочато двосторонній друк, що стало значним досягненням підпільних друкарів, які були вимушені всіляко приховувати свою діяльність, самостійно конструювати та виготовляти друкарські верстати, оскільки в Радянському Союзі будь-яка копіювальна та розмножувальна техніка підлягала реєстрації, а за постачанням паперу постійно стежили.

Як зазначає відомий зарубіжний дослідник В. Заватські, видавництво «Християнин» було наполовину незалежним. Воно мало більше спільного з РЦ ЄХБ, аніж із РРВ ЄХБ. Також видавничий центр виконував замовлення й інших євангельських організацій¹⁴.

2. Право на конфіскацію літератури у кожному конкретному випадку визначається фактом її змісту. Конфіскації може підлягати лише література, яка має наклепницький, антигромадський або антидержавний характер. Віддруковані Євангелія жодним чином не можуть бути віднесені до такої і тому конфіскації не підлягають.

3. Уся діяльність типографії здійснювалася заарештованими її співробітниками не з метою наживи або отримання доходів і тому не може вважатися незаконним промислом. Література видавалася за рахунок добровільних пожертвувань віруючих і серед них же безоплатно поширювалася.

4. Друкарська машина виготовлена власноруч віруючими і не є державною або іншою власністю.

5. Зважаючи на існуючі в нашій країні закони про відокремлення

церкви від держави, церква має право видавати свою літературу незалежно від держави. А передбачене законом право громадян на відправлення культу, природно, включає і право видавати та поширювати культову літературу»¹⁸.

Цією ж заявою РЦ ЄХБ прохала звільнити всіх співробітників типографії, повернути друкарську машину з іншими вилученими матеріалами та інструментами¹⁹.

Достатньо інформативними є віршовані рядки, опубліковані видавництвом «Християнин» одразу після арешту друкарні в Латвії 24 жовтня 1974 року²⁰:

*«Воинствует безбожья рать
От Приамурья и до Риги
И продолжает отнимать
Духовно-нравственные книги.
Мы их сберечь хотим, но как?
Придут, – нам это все знакомо:
Сарай и погреб, и чердак
Обыщут именем закона.
И Гусли, Библии, стихи –
Все заберут, составив списки,
А сердцу больно: так враги
на эшафот увозят близких...».*

У цих рядках відображена, як нам здається, гірка правда щодо «свободи совісті» у радянській державі.

Уже наступного 1975 року «Бюлетень Ради родичів в'язнів ЄХБ» за № 26, повідомляючи про розкриття радянськими каральними органами видавництва «Християнин», перелічував вилучене: друкарська офсетна машина з допоміжними запчастинами та інструментом, фарба, хімікати, 12 т паперу та 5 140 крб 77 коп.²¹

Наприкінці 70-х–на початку 80-х років минулого століття в умовах незмінної державної стратегії на викорінення так званої «нелегальної діяльності» общин СЦ ЄХБ каральні органи продовжували свою перевірену часом репресивну тактику.

Уже в 1977 році було конфісковано ще один друкарський верстат, але робота видавництва продовжувалася. Пізніше також були неодноразові випадки вилучення друкарської техніки у віруючих²². Зокрема, 19 січня 1980 року у селі Старі Кодаки неподалік Дніпропетровська без санкції прокурора на обшук було викрито одну з існуючих на той час підпільних друкарень видавництва «Християнин».

Співробітників Г. Юдінцеву, Т. Бистрову, Л. Косачевич, С. Бублика було заарештовано. Також вилучено друкарський станок, інструменти для друкування, усі екземпляри незакінченого випуску журналу «Вісник істини» та близько 1 тонни паперу²³.

Зрання того ж дня було проведено цілий ряд обшуків на квартирах віруючих ЄХБ у місті Дніпропетровську та селі Старі Кодаци. Зокрема, у П.Білоконя було вилучено духовну літературу, фотографії, 70 пачок паперу, ножі для обрізування паперу, 1 400 грамів гліцерину, підготовлене скло для «синього друку» гектографом тощо. У Я. Заплати конфісковано духовну літературу, типографську фарбу чорного кольору. Проти обох віруючих порушили кримінальну справу²⁴.

У червні 1980 року ще одна друкарська машина була вилучена в селі Гливеньки у Краснодарському краї. Четверо осіб були заарештовані²⁵. Але такі заходи державних органів не зліквідували підпільне видавництво «Християнин».

З середини 70-х років минулого століття, як зазначає В. Арестов, протиріччя й боротьба РЦ ЄХБ з ВР ЄХБ відступають на другий план. Найбільшого значення для опозиційної церкви ЄХБ набуває діяльність підпільного видавництва «Християнин», на конспіративність якого спрямовувалися великі кошти та матеріальні засоби²⁶.

Організацією роботи видавництва «Християнин» займалися Г. Вінс (до арешту в 1974 році) та Г. Крючков. Поряд із ними багато провідних діячів ініціативного руху віруючих ЄХБ віддали своє життя видавничій справі, але їх імена, як правило, ставали відомими лише після їхнього арешту. Місцеві общини ВР ЄХБ також часто і таємно підтримували цю діяльність та брали участь у поширенні нелегальної релігійної літератури, видрукованої видавництвом «Християнин».

Ініціатори підпільного релігійного друку постійно мали справу з ризиком для власної волі та різними природними й штучними перепонами. У пошуках способу друку віруючим довелося випробувати різноманітні способи друкування: трафаретний, склогографічний, фототипічний, гектографічний (так звана «синька») і, нарешті, офсетний²⁷.

Ініціаторам власного видавництва потрібно було місяцями вивчати спеціалізовану літературу в бібліотеках, проводити різні хімічні дослідження та експерименти, проектувати та створювати саморобні друкарські машини з підручних матеріалів. І все це

таємно, у цілковитій конспірації від контролюючих органів і сторонніх очей.

Одного літнього дня 1963 року Г. Крючков, Ю. Крючков і І. Афонін (лідери Оргкомітету ЄХБ) випадково потрапили на експозицію японської виставки малогабаритного друкарського обладнання, котра проводилася у будівлі Політехнічного музею в Москві. Тут вони й побачили невелику друкарську машину, за типом якої згодом сконструювали власні друкарські машини. Вони довго роздивлялися японську офсетну машину, щоб мати надалі зразок для наслідування²⁸.

Ще на згаданій виставці розробники підпільного релігійного друку зрозуміли, що секрет офсетного друку полягає не лише в друкарській машині, а й у особливостях фотопроцесу. Найважливішим завданням стала необхідність освоїти фотолабораторний процес виготовлення друкарських форм. Кожного дня, після кропіткого пошуку необхідної літератури в Центральній науковій бібліотеці імені В. І. Леніна, члени Оргкомітету ЄХБ в одному з підмосковних будинків проводили різні експериментальні досліді. Згідно з рецептами, указаними у довідниках, варили фарбу з утворенням сажі, власноруч шліфували алюмінієві пластини, поливали їх світлочутливим розчином власного приготування та висушували на програвачі грампластинок, який виконував роль центрифуги. Потім експонували текст та проявляли. Намагалися навіть робити знімки: замість растру використовували тонку капронову чорну хустину та фотографували. Ю.Крючков працював по 17–18 годин на добу, допоки не домігся якісних відбитків. Але друкувати з таких форм уручну було дуже складно: фізично працювати по 18 годин на добу з виходом готової продукції біля 1 тисячі екземплярів за 6 годин безперервної роботи, постійно контактуючи з хімікатами, було неможливо. Постала необхідність у створенні друкарської машини. Ю. Крючков зібрав першу напівдерев'яну машину, але постійно тривали роботи по її удосконаленню та перетворенню у справжній друкарський верстат.

На середину 60-х років ХХ століття робота над створенням металевої друкарської машини та вдосконаленням лабораторних методів перемістилася з Москви в Україну. Саме тут була створена друкарська машина з можливістю одночасного двостороннього друку на аркушах А4 формату²⁹.

Сімдесяти роки дали можливість виготовити ще кілька варіантів саморобних друкарських машин. Тепер уже вони були розбірними, з можливістю їх швидкого перенесення в інше місце, повністю металеві та з двостороннім одночасним друком на папері. Вони давали змогу робити високоякісні відбитки з великою швидкістю друку. До того ж, їх було кілька на теренах СРСР, що давало можливість перестрахуватися на випадок розкриття однієї чи навіть кількох підпільних типографій із конфіскацією друкарських машин³⁰.

Цікавий спосіб переходу з гектографічного друку на типографський винайшов Г. Крючков. Шляхом аплікацій фраз і слів із уже віддрукованих звичайних книг і газет він виготовляв форми для їх подальшого розмноження друкарськими машинами. Для полегшення процесу виготовлення аплікацій було сконструйовано кілька спеціальних пристосувань. Після того, як новим методом аплікації був оформлений «Братський листок до 10-річного ювілею духовного пробудження євангельсько-баптистського братства та «Спеціальне повідомлення» про організацію незалежного видавництва «Християнин», слідчі органи звинуватили РЦ ЄХБ у крадіжці шрифту з типографії, оскільки шапка листка та повідомлення була видрукувана шрифтом, який був у розпорядженні лише видавництва газети «Правда». Насправді ж шрифт ніхто не викрадав – просто вирізаними з газети «Правда» заголовними літерами було апліковано форми для друку згаданих релігійних видань³¹.

На підтвердження тези радянської пропаганди про розпочату з кінця 1970-х років «диверсію зарубіжних релігійних центрів проти радянської політики та держави» ряд авторів ідеолого-пропагандистської літератури радянського періоду наводили приклад з арештом одного з лідерів РЦ ЄХБ. У серпні 1980 року адміністративними органами було затримано активного діяча релігійної опозиції П. Румачика. У його автомобілі знайшли 20 пачок алюмінієвих фоточутливих пластин виробництва ФРН, більше 100 банок ротаторної чорної фарби і кілька десятків пачок копіювального паперу, виготовлених фірмами «Корес» і «Конторкслі» (Данія), близько 200 екземплярів різноманітної друкарської продукції, більше 24 тисяч листівок релігійного змісту канадського та західнонімецького виробництва. Окрім того, була знайдена стрічка від ротаторного станка, яка, згідно висновків судово-технічної експертизи, могла бути використана на найпростіших пристосуваннях для друкування літератури³².

Запорукою тривалої підпільної видавничої діяльності був не лише значний попит на релігійну літературу, а й взаємодопомога християн у найскладніших умовах атеїстичного тиску на права віруючих громадян. Друкарський станок приводився в дію невеликим двигуном, для якого не треба було багато електроенергії, щоб великі рахунки за неї не наводили спецоргани на слід підпільної друкарні. Зазвичай, це були ручні друкарські верстати: руками машині надавалася початкова інерція, яку потім підтримував електродвигун. Такі машини конструювалися на основі двох валиків пральної машини, велосипедних педалей та ланцюга й інших побутових матеріалів. Цей станок можна було зберігати у розібраному вигляді в п'яти невеликих чемоданах і без зайвої уваги спокійно переносити з одного місця в інше. Але для того, щоб ним можна було користуватися, віруючі здирали кору з дерев, палили гумові колеса та збирали металеву стружку, аби потім, змішавши всі необхідні інгредієнти, отримати друкарську фарбу. У цих друкарнях не було складачів, але окремі працівники-підпільники непогано виконували цю роботу, підбираючи необхідний шрифт у різних виданнях та перефотоговуючи його. Оскільки одна людина не могла непомітно придбати більше однієї пачки паперу, то купівлею та транспортуванням паперу займалися сотні людей.

Загалом важко знайти статистичні дані, які свідчили б про справжній масштаб діяльності видавництва «Християнин». Воно видало кілька книг, включаючи «Мандрівки Пілігрима», Новий Заповіт, збірки гімнів та кілька творів Ч. Сперджена. У 1968 році було видрукувано перший наклад Євангелія від Іоанна (кожна община віруючих отримала по 15 екземплярів). А навесні 1978 року нарешті вийшло перше видання Біблії³³.

Про масштабність і продуктивність видавництва «Християнин» свідчить хоча б статистика, яку, посилаючись на «Бюлетень Ради родичів в'язнів ЄХБ» за № 111 від 1983 року, наводить відома російська дослідниця дисидентського руху в СРСР Л. Алексеева. Зокрема, вона зазначає, що станом на 1983 рік видавництво віддрукувало близько 0,5 млн Євангелій і духовних збірок російською, українською, молдавською, грузинською, осетинською, німецькою та іншими мовами³⁴.

У подальші роки, зокрема із початком так званих «перебудовчих процесів» у Радянському Союзі, накладі друкованої релігійної літератури видавництва «Християнин» постійно зростали і в якісному, і в кількісному відношенні.

Таким чином, підпільна видавнича діяльність общин СЦ ЄХБ була найважливішою ланкою опозиційної боротьби РЦ ЄХБ з державною атеїстичною машиною та її окремим гвинтиком – ВР ЄХБ. Громади віруючих реформованого євангельсько-баптистського віровчення стали творцями унікального явища радянського суспільства – релігійного самвидаву. Підпільне видавництво СЦ ЄХБ дало поштовх політичному самвидаву «шістдесятників», по суті ставши складовою опозиційного руху радянського дисидентства. Тому визначення місця діяльності общин СЦ ЄХБ і автономних церков євангельсько-баптистського культу в опозиції радянській державі післявоєнного періоду ще потребує окремих наукових досліджень.

- ¹ Антонов А. П., Соломка А. П. Под прикрытием веры: В книге развенчивается антиобщественная деятельность баптистов-раскольников / Под ред. Э. Г. Филимонова / А. П. Антонов, А. П. Соломка. – Донецк: Донбас, 1985. – 56 с.
- ² Арестов В. Н. Религиозный экстремизм. Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / В. Н. Арестов. – Харьков: Вища школа, 1987. – 148 с.
- ³ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. М. Алексеева. – Вильнюс-М.: Весть, 1992. – 352 с.
- ⁴ Вільховий Ю. Розкол Спільки Євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки ХХ ст.) / Ю. Вільховий // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). – Книга I. – Львів: Логос, 2001. – С. 139–145; Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40–70-х років ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук / Ю. В. Вільховий. – Полтава, 2002. – 298 с.
- ⁵ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
- ⁶ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – 560 с.; Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЄХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США): [Б. и.], 2001. – 162 с.; Чудо наших дней // Вестник истины. – 1990. – № 2. – С. 1–4.
- ⁷ Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЄХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США): [Б. и.], 2001. – С. 72.
- ⁸ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. М. Алексеева. – Вильнюс-М.: Весть, 1992. – С. 147–148.
- ⁹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – С. 284.
- ¹⁰ Вільховий Ю. Розкол Спільки Євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки ХХ ст.) / Ю. Вільховий // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції (Львів,

- 16-19 травня 2001 року). – Книга І. – Львів: Логос, 2001. – С. 144.
- ¹¹ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 117. – Арк. 66.
- ¹² Там само. – Арк. 67.
- ¹³ Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам // Братский листок. – 1971. – № 7–8. – С. 4; арк. 94–95
- ¹⁴ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – С. 290.
- ¹⁵ АС №2049: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. – 1974. – № 18. – 38 с. // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 3.
- ¹⁶ АС № 1970: Всем христианам мира, всем, кому дороги принципы свободы (Чрезвычайное сообщение издательства «Христианин») // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 1–2.
- ¹⁷ АС №2021: Братский листок. – 1974. – №5 (не раньше 25 ноября) // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16.
- ¹⁸ Архив Международного научно-просветительского центра «Мемориал» (Москва, РФ). – Ф. 158 «ЕХБ». – «Материалы Самиздата» (16/1975).
- ¹⁹ АС № 2021: Братский листок. – 1974. – № 5 (не раньше 25 ноября) // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 2.
- ²⁰ АС №1970: Всем христианам мира, всем, кому дороги принципы свободы (Чрезвычайное сообщение издательства «Христианин») // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 2.
- ²¹ Hungary University Open Society Archive (HU OSA) (Budapest, Hungary). – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (RFE/RL RI). – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 75. – AS #2334: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. – 1975. – № 26. – С. 5.
- ²² Заявление Киевской общины Союза Церквей ЕХБ от 15 января 1978 г. // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР. – 1978. – № 50. – С. 31.
- ²³ Hungary University Open Society Archive (HU OSA) (Budapest, Hungary). – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (RFE/RL RI). – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 124. – AS #4008: Совет родственников узников ЕХБ. «Срочное сообщение» об обысках и арестах баптистов в Днепропетровской области и городах Черновцы и Хотин 5, 8 и 19.01.80. – Арк. 1.
- ²⁴ Срочное сообщение Совета родственников узников ЕХБ от 31.01.1980 года // Материалы Самиздата. – 1980. – № 25. – С. 1–2.
- ²⁵ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – С. 299, 516.
- ²⁶ Арестов В. Н. Религиозный экстремизм. Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / В. Н. Арестов. – Харьков: Вища школа, 1987. – С. 24.
- ²⁷ Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЕХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США): [Б. и.], 2001. – С. 63–71.
- ²⁸ Чудо наших дней // Вестник истины. – 1990. – № 2. – С. 2–3.

- ²⁹ Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЕХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США): [Б. и.], 2001. – С. 95-123.
- ³⁰ Там само. – С. 140–152.
- ³¹ Чудо наших дней // Вестник истины. – 1990. – № 2. – С. 4.
- ³² Антонов А. П., Соломка А. П. Под прикрытием веры: В книге развенчивается антиобщественная деятельность баптистов-раскольников / Под ред. Э. Г. Филимонова / А. П. Антонов, А. П. Соломка. – Донецк: Донбас, 1985. – С. 26.
- ³³ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – С. 291.
- ³⁴ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. М. Алексеева. – Вильнюс-М.: Весть, 1992. – С. 148.

SUMMARY

Olexandr Lakhno

Samvydav of council of Churches Evangelical Christians-Baptists

In clause publishing of communities of believers-supporters of Council of churches ECB in territory of the Soviet Ukraine during the post-war period is considered. Cases of reprisals from the state authorities against initiators of an illegal religious press are analyzed.

Keywords: Evangelical Christians-Baptists (ECB), opposition, publishing house, a press, reprisals.

Константин Бережко

Позиция спецслужб России к Свидетелям Иеговы: «время другое, а методы те же...»

Константин Бережко

Позиція спецслужб Росії щодо Свідків Єгови: «час інший, а методи ті ж...»

У даній статті аналізуються зміни в релігійній політиці Російської держави починаючи з радянського часу та до сьогодення. Одночасно з цим в статті подаються і приклади однакових методів боротьби російських спецслужб з т.зв. «сучасним релігійним інакомисленням», які майже не змінилися з радянських часів.

Ключові слова: Свідки Єгови, КДБ, ФСБ, релігієзнавча експертиза, ЗМІ.